

Szendrei Janka

Népzene és egyházi ének^{*}

A népzene és az egyházi ének kapcsolata évtizedek óta izgatja az érdekelteket, cikkek, konferenciák értekeznek róla külföldön, magánbeszélgetésekben szóba került itthon is. Az érdeklődés oka azonban különböző ott és itt. Külföldön elsősorban az ún. inkulturáció kérdéskörében tárgyalják, vagyis azt keresik, segíthet-e a népzene abban, hogy a vallás szerveesebben épüljön be egy népességcsoport életébe. Magyarországon más az ok. Az egyházzene művelőinek tekintélyes része már a Magyar Kórus mozgalom óta Kodály szellemében nevelkedett, s a népzeneben nemzeti arculatunk megőrzésének zálogát látja, örökséget, melynek művelése ránk van bízva. Az 1930-as katolikus, az 1948-as református népénektárakat ugyanabban a szellemben védelmezték, amivel Kodály a népdalokat: az ősi magyar egyházi ének megőrzésének vagy feltámasztásának kötelezettségével.

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizenei osztályának vezetője.

Ám a jószándékú igyekezetet külföldön is, itt is gyakran nagy adag tájékoztatatlanság kíséri. Ennek szerényebb formája volt például, amikor a Szent Vagy Uram! énekeit a maguk egészében az ősi magyar népének dicsfényébe vonták, annak ellenére, hogy annak repertoárja eredetre és értékre nézve egyaránt igen heterogén. Sok naivitas van abban, amikor például külföldön azzal az érveléssel állnak fel az általuk ismert népi jellegű egyházi zene érdekében, hogy azokban nyilatkozik meg hamisítatlanul egy nép vallásos érzülete. Még nagyobb tájékoztatatlanságra vallott, mikor például a II. Vatikáni Zsinat után valaki azzal az ötlettel állt elő, hogy az evangéliumot a jövőben népdaladák dallamára kellene énekelni a misében.

A rövid előadás célja az, hogy tisztázza, miben is áll valójában a népzene és az egyházi ének kapcsolata. Azt hiszem, elengedik nekem, hogy a kérdést mondjuk az afrikai négerek vonatkozásában is tárgyaljam, s elegendő lesz a magyar népzene, illetve háttérként az európai népzeneire hivatkoznom.

A népzene és az egyházi ének között három szinten, három korszakban mutatható ki – meglehetősen különböző jelentőségű – kapcsolat. E három szintet szeretném bemutatni, néhány válogatott példával illusztrálni,** majd mindhárom pont végén levonni a tanulságokat a mai gyakorlatra nézve.

1. Mindenki előtt jól ismert Kodály dallamtáblázata, melyben egybevet egy gregorián zoltárdallamot a „Szivárvány havasán” kezdetű népballadával. Sokan azonban nem olvasva el Kodály szavait is, azt hiszik, hogy Kodály itt a zoltárból eredezteti a magyar népdalt. Nem. Kodály erről így írt: „Ennek a dallamnak, legalább első felének, töméntelen változata van a Lachgyűjtötte mordvin, zürjén, votják dallamok közt is. Mégsem láthatunk benne finn-ugor vagy török őstípust: úgy látszik, valami általánosabb, nemzetfelet-

^{*} A II. Magyar Egyházzenei Kongresszus megnyitóján, 1995. március 14-én, a Debreceni Református Kollégium oratóriumában elhangzott előadás.

^{**} Ti. magnetofonfelvételekkel. (A szerk.)

ti, ősi recitáló-formula él benne." Vagyis a zsoltár gyökere és a népdal gyökere egy közös ősi dallamkultúra. S ez az első, tegyük hozzá: legfontosabb rokon-sági fajta, az az eset tehát, amikor nem a népdalt használja az egyházi ének, de nem is az egyházi ének ereszkedett le népi használatba, hanem a kettő mögött közös régi kultúra áll.

Mindenekelőtt ide kell sorolnunk a régi recitációs gyakorlat emlékeit mind az egyházi énekekben, mind a népzeneben. Aki az egyszólamú őskultúrákat ismeri, tudja, hogy minden ágazatban az egyik alapréteg az a recitációs dallamvilág, mely a fontos szövegek olvasását kiemeli a próza-beszéd mindennapiságából. Ilyen recitatív módon hangzanak például az ünnepélyes imádságok, a bibliaolvasások, a zsoltárok az ősi zsidó, a sokféle keleti vagy nyugati keresztény liturgiákban, de például az ázsiai népek vallási gyakorlatában is. Ugyanilyen módon, sőt sokszor rokon dallamokat használva recitált azonban például a halottat sirató, a betlehemes játék vezetője és szent szereplői, a lakodalmi násznagy, stb. Közös bennük mindenekelőtt a magatartás a szöveggel szemben, közös a recitálás technikája, például a szöveg nyelvtani szerkezetének kiszolgálása rögzített dallamformulákkal. Közösek azután e recitatív formulák zenei stílusjegyei, hangnemi, hangkészlet, dallamszerkesztési jellemzői. Végül pedig igen nagy a tényleges dallamhasonlóságok, vagy éppen azonosságok száma.

De nem korlátozódik ez a megfelelés a recitációra. Walter Wiora mutatta ki a liturgikus melizmatika népzenei párhuzamait. Ugyanő a gregorián antifonáknak igen közeli rokonaira bukkant több eurázsiai nép zenéjében. Az újabb kutatások főként a balkáni népzeneben mutatták ki nagy tömegben a legegységibb antifona-típusok változatait. Sőt a magyar népzeneben is felbukkantak antifona-jellegű dallamok.

A strófikus dalok közt is vannak ilyen, nem közvetlen átvételre, hanem közös gyökerekre valló hasonlóságok. A IV-VI. század himnuszai például természetes módon foglalnak helyet a MTA Zenetudományi Intézetének európai népdalkatalógusában. A középkori strófás kanciók is jól beleilleszkednek az európai népzene ősrétegébe, ismét nem azért, mert egyiket a másiktól átvették, hanem mert egy európai zenei anyanyelvnek mondható kultúrából jön mindkettő. Hogy három példára itt is hivatkozzak: az ún. kis-kvintváltó forma, méghozzá egy meghatározott eol-dór motivikával, középkori európai típusnak mondható, hozzá sorolhatjuk azonban a „Christ ist erstanden”-t éppúgy, mint a magyar népdalok nem is jelentéktelen csoportját. Ugyanígy egy régi európai dallamkör, a dúr ereszkedő dallamok kiváló példái a „Vom Himmel hoch” vagy a „Surrexit Christus”/Pünkösdődő dallam. Az ion jelle-gű, tehát modális pentachord-hexachord dallamok is az európai népzene alaprétegéhez tartoznak, ennek klasszikus magyar példája a „Búzamezőben” ballada-dallam, annak viszont közeli rokona az „In natali Domini” erdélyi változata.

Milyen következtetést vonhatunk le ebből az első csoportból? Tulajdonképpen azt, hogy régi egyházi dallamaink egyáltalán nem idegenek eurázsiai illetve magyar zenei tradícióktól. Amit Kodály a magyar zene és a gregorián kapcsolatáról mondott, az kiterjeszthető egész Európára és nemcsak a gregoriánura: „A Szent István korabeli magyar fülének nem lehetett olyan

vadidegen a római egyház liturgikus éneke, mint azt eddig általában gondolták." Az első réteg tehát nem annyira gyakorlati tennivalót, mint inkább bátorítást ad ahhoz, hogy régi egyházi dallamainkat természetes módon használjuk. Nem a népiesség irányába tett lépésekre serkent, mint inkább az ősi egyházi énekkincshez való ragaszkodásunkat motiválja.

2. A második csoport bemutatásánál ismét Kodály megállapításaiból indulunk ki. A „Néprajz és zenetörténet” c. híres előadása illetve cikke arról szól, hogy a régi kották csak töredékes, száraz, üres képet adnak a dallamról, a zeneileg és valószínűleg történetileg is hiteles dallamot, ritmust, előadásmódot a népzeneből ismerhetjük meg. Előadásában Kodály nagyrészt éppen egyházi népének-dallamokon mutatta be, hogy a XVI-XVII. századi népénekek tovább élnek a nép emlékezetében, és zeneileg gazdagabbak, sokszor épebbek, mint a régi kotta. Kodály néhány akkor ismert példára alapozta megállapításait. Az azóta folytatott kutatások hatalmas anyagon igazolták nézete helyességét. A MTA Zenetudományi Intézetében mintegy 25 000 népzenei felvétel őrzi – pontos lejegyzésben, zenei rendben – egyházi népénekünkiből. Van köztük középkori kanció, reformációs gyülekezeti ének, cseh vagy német eredetű, de teljesen megmagyarosodott XVI-XVII. századi egyházi dallam, vannak genfi zsoltárok, s kisebb számban barokk kanciók is. Feltűnő, hogy az ennél újabb népénekek már nem tudtak asszimilálódni. Egyik-másikat, főként ha az egyházi hatóságok szorgalmazták, megtanulta a nép, de dallamtudásában azok idegen test maradtak.

E népénekek tehát nem népi énekek. Többségük liturgikus énekből származó vagy zenészek által komponált kanció. A nép szerepe itt nem az alkotás, hanem az újjáalkotás. Először is a válogatás. A könyvek által forgalomba hozott énekek hatalmas többsége rövid idő után kiveszett, s oka van, hogy például a XVI-XVII. századból ránk maradt kb. 600 énekből miért éppen azt a százhatvanat őrizte meg a népi emlékezet. Az újjáalkotás ugyanilyen fontos vonása azonban az asszimiláció, a dallam variálásában és előadásában megnyilatkozó alakító erő.

A népi előadásban megőrzött egyházi énekek számos tanulsággal szolgálnak mind az egyes dallamokra, mind egész stílusokra nézve. Előfordul például, hogy a népzene segít eldönteni: egy régi lejegyzést egyáltalán dúrban vagy mollban kell-e olvasni. Sokszor a nép átértelmezve kijavította vagy legalábbis számára barátságosabbá tette a dallam vezetését, olykor formáját is. A népzenei példákban világossá válik, mi a hagyományos előadása régi 10-, 11-, 12-szótagos népénekünknek, melyek többsége a mai énekkönyvekben is többnyire meglehetősen merev, élettelen kottaképpen olvasható. Igen jellegzetesek az előadásmódnak bizonyos jegyei is, sőt a tájak, felekezetek eltérő énekstílusa is tanulmányozható.

Milyen tanulságok vonhatók le e második csoportból? Kétségtelen, hogy ez a népkultúra, benne az egyházi népkultúra is sajnos kiveszőben van. A folyamatot visszafordítani valószínűleg már nem lehet. Így első megközelítésben csak azt mondhatjuk, hogy ahol még a nép él, folyamatos gyakorlatában élnek a régi középkori kanciók, vagy a népének-repertoárunk legmagyarabb, legértékesebb és leginkább ökümenikus rétege, a XVI-XVII. századi hagyatéék, ott azt érintetlenül meg kell őrizni, sőt használatát elő kell segíteni.

Magát a repertoárt életben kell tartani, alkalmazására minél több alkalmat adni, az előadásmódot pedig tisztelettel érintetlenül kell hagyni.

De mi legyen a nagyobb tömegnél, mely már ennek az énekhagyomány-nak nem részese? Úgy gondolom, a népénektárak következő kiadásában sokkal nagyobb mértékben figyelembe kell majd vennünk fontos népénekeink népzenei felvételeinek tanulságát. Ahol nem okoz zavart, célszerű a kottaképet a népzenei felvételek segítségével kialakítani. Annál inkább is tehetjük ezt, mert legtöbb felekezetben éppen ennek az értékes régi anyagnak feltámasztása gyakran sikertelen volt – szerintem azért, mert az élettelen, merev kottaképek nem voltak versenyképesek a gyakorlatban lévő, bár értéktelenebb, de élő dallamokkal szemben. Jobb dallamformák, ritmusok terjesztése bizonyára elősegíti e minőségjavulást. Megfigyelésünk szerint egyébként a népi előadás természetessége a modern városi közösségekben is spontánul kialakul, ha ezt nem akadályozzák rossz kottaképekhez való indokolatlan ragaszkodással, kántori vagy lelkészi terrorral, az éneket gúzsbakötő orgonakisérettel.

3. Az egyházi ének s a népzene közti kapcsolat harmadik esetével gyorsabban végezhetünk. Valóban létezik egy olyan *népies jellegű egyházi ének* is, melyet valószínűleg a nép közt élő kántorok, papok, olykor népi előénekesek szerkesztettek. Ha a dallam nem volt túl nyakatekert, a nép átvette, magáévá tette őket, sőt rájuk vitte a maga előadási stílusát. Többségük eredetileg a templomon kívüli vallási életet szolgált (búcsújárások, virrasztások, jámbor társulatok, esti imádságok), de a múlt században bekerültek a templomi énekrendbe is. Jó példákat látunk erre például Volly István „101 Mária-ének”-ében.

Bármilyen jól esnék ebben a csoportban látni a nép hangját, a népi ihletésű vallási zene mintáját, idealizálásából ki kell ábrándítani a hallgatót. Ez a dallamcsoport zeneileg is, vallásilag is a leghígabb része a nép énektudásának, ugyanakkor – furcsa módon – a legidegenszerűbb, népzenei értékétől legtávolabb álló. Sem egyházi énektárunk megújításában nem számíthatunk e repertoár oldaláról segítségre, sem eligazítást nem várhatunk tőle a jövőre nézve.

Mégis törődünk kell vele egy szempontból. Kegyetlenség lenne a nép szájából kivenni ezeket a számára sokszor kedves énekeket. Emberileg is kegyetlenség lenne, de zeneileg is, hiszen sokszor éppen ezek az énekek tartják fenn a nép éneklő kedvét, ezekbe az énekekbe kapcsolódik be a legnagyobb intenzitással a gyülekezet, mondhatjuk, ezeken gyakorolja napról napra énekstílusát. Feladatunk itt nem a tanítás, nem a terjesztés, nem az országos gyakorlatba való átvitel, hanem a megengedés, s egy olyan lassú átalakítás, mely a „népies énekstílushoz” kapcsolódó énekkedvet és énekstílust átviszi énekrepertoárunk vallásilag és zeneileg értékesebb rétegeire.

Mert – s ezzel zárjuk áttekintésünket – a népi gyakorlat és az érték nem zárja ki egymást. Teljesen indokolatlan a legnemesebb törekvésekről lemondani azzal az ürüggyel, hogy a nép ezekre az értékekre nem fogékony. A nép fogékony azokra az értékekre, sőt hálás értük, melyeket szeretettel, értéssel, beleérző képességgel, pedagógiai tudással és főként kitartóan nekik tanítanak. Rájuk is áll, amit Kodály a gyermekekre mondott: a gyermeknek a legjobb is csak épphogy elég jó.